

TOPIC: HISTORY OF WARS.

INFORMANT: RATU ILISONI MATAITINI.

PLACE OF INTERVIEW: VEIVATULOA.

PLACE OF ORIGIN: VEIVATULOA, NAMOSI.

DATE: JUNE, 1984.

Se vinaka nisa baci vakarogoci Ratu Ilisoni Mataitini yani go ena nona na talanoa taka tiko na veika me baleta nai valu ena gauna makawa mai Namosi. Vinaka Ratu Ilisoni.

Au via tukuna tiko nisa qai cabe mai na lotu ena nona se bula tiko nai taukei Navua, vei Tui Namosi, Tui Namosi laki tukuna vei Ratu Cakobau niu se kana tamata tiko, ni sana oti na noqu kana tamata au na qai lotu ia, na lotu go kemuni na turaga nina rogoca na noqui tukuni go, ni mate ko taukei Navua, vakadoni Ro Matanitobua mai na lotu, sa qai mai tiko e Veivatuloa ko Ro Matanitobua.

Keitou taura na lotu ka matai ni lotu keitou a taura e liu na lotu wesele, era taura mai na neitou i tubutubu na lotu wesele. Nikua sa mai levu na vakabauta me baleta na lotu. Na vuna keitou a biuta kina na lotu wesele, na neitou i talatala ko Peni Bavua, mai Veivatuloa. E donuya na gauna ea tukuna kina ko Ro Matanitobua vei talatala me kauti wati Ro Verebalavu na taukei Narau.

me watina. Sa qai raica nai talatala nisa cala na ka sa cakava ko Ro Matanitobua, ia, ko Ro Verebalavu kei Ro Matanitobua erau veitavaleni.

Sa qai mai vatu qo nai lawa ni lotu e wesele e ke. Sega e sega ni wati talatala koya a kau mai, e kau mai me mai wati taukei Narau tale. Nilevu na veimataqali ka ea caka na gauna qo saqai kau kina vakavesu ko Tui Veivatuoa ki Matuku, e Totoya, Ea kau vakavesu nai taukei kei ni Tokula ko Ratu Emoni, Ro Verebalavu, kei Ratu Alipate. Ratou kau mai Matuku sa qai mai tiko eke. Sa qai lako tale ko Ro Matanitobua sa qai tukuna keitou qo sana lotu Kavitu ko keitou na kai Nabukebuke. Ko Backlay e dua na lawyer lasulasu ena gauna qo, ea lako mai ka nai tukuna ni tukuna mai na Bishop me keitou lotu Katolika, keitou lotu Katolika tu mai na gauna nikua na kai vanua qo. Ea qai solia ko Qarabuka na vanua qo mei tikotiko ni lotu Katolika e Veivatuoa. Sa mani mai toki na lotu wesele ki Deuba kanai talatala ni lotu wesele ka tiko mai Deuba e talatala ni Veivatuoa.

Rauta tiko na neirami tubutubu e Namosi sa lako mai nai tukutuku mai Bau me lako nai valu ki Sawaiyeke, baleta na turaga se ko ratou na turaga ni Kubuna e tukuni tu, eratou a caka walai tiko mai Gau mai Sawaiyeke, ka lako mai kina nai tukutuku niko ratou nai turaga ni Kubuna eratou a caka walai tiko mai Sawaiyeke. Au kila niu sa tukuna oti na nona tiko ko Roko Tui vuna e ke ka qai lako ki Namosi, ka laki moce kina dua na vanua kani sa qai mataka caca sa qai lako ki kania na kena na vunivalu sa davo tu ka kauta na veli nei Vunivalu ki Namosi. Nona lako ya sa lako mai na kaci valu mai Baumeratou laki vala ki Sawaiyeke mesa laki kau qo na veli

Nodra laki tiko mai, nira sa vodo mera lako ki Gau, nira sa vakarau tala yani sa boi mai na vakamakana mai Sawaiyeke. E sa kama oti na koro e dua na ka vakarerevaki, na veli nia raica na rea ni tu mai qai nanuna ni dua na tevoru levu. Era suka mai, sa gole lesu mai ki Namosi ko ira na neitou qase ka qai sega ni kilai se vanua cava e_a lako kina na veli.

Niu kila ga nira suka mai era lesu mai ki Namosi na neitou qase.

—: Vakacava na i valu mai Yale?

Nai valu mai yale, na tabua e kau mai Burebasaga ena Colase na Tui Tavuki, ko Tui Tavuki e kauta mai na tabua vei Tui Nakasa, qai kauta mai ko Tui Nakasa ki Nabukebuke, ka tukuna, na tabua qo mena kara kina ko yale. Sa qai mai kina ko Yale, na kama era a cakava na neitou qase e liu, e walu na ka era tu mai qo e liu mai Yale, qo mai Bokolou_uou, era qai lako na ka qo ki Beqa kara lako ki Yale. Qo nira sa kila ni dau vaka na koro ko Namosi. Ko ira na neitou kalou Vu ena gauna ya, edau dodo na wailai ki na dua na vanua sa qai dreti tiko mai kina na kena vatu, sa qai tukuna mai na bete ia, ece mai, qo na kalou vatu. Qo na ka qo e vuka mai yale ena gauna sa qai vakarau mera lako kina ki Yale ko ira na qase mai Nakasaleka kei na vanua e Yale, ko Tavuka kei Nabukebuke ni ra sa gole kece yanu ki Yale, na vakalolo na qalu sa caka mera kania ni kedra na tevoru. Oti sa qai kau tiko e rua ki Yale, na sumuna kei na e tukuna tiko ko Ratu Taleka Leone ni rua a kau ki Yale ka dua tale ko Samuniyale, au kila ga ni dua ga na sumuna. Ia, oti nai valu qo e tukuni nira qai kana laki na neitou qase nira a moku, sa moku kara qai qalo eso ena wasawasa ni ra dro mai ki Nabukebuke kani sa lusi n₂ nodra kalou Vu.

Qo nq kalou vatu, niratou sa mai qaqa kina ko ratou mai Yale. Qo na vuna eratou veitabani tiko kina qo kei iratou mai Yale.

_: K erekere ke honi rawa ni talanoa taka nai valu era a valu kina na turaga ni Nabukebuke?

Kaci mai ko Ratu Cakobau ka lako mai na nona mataki mesa dua vata go Bau kei Namosi , oti sa qai tukuna e dua na qase mai Naraiyawa, ni lako yani ki tuba, e dua na qase e tu go, e vakacava, go na mata mai Namosi, e vakacava, nai valu, ko Rakavono, mena laki valuti. Rau lako mai ki vale ko rau na qase go, ka rau dabe rau sa qai laki tukuna vua na Vunivalu , Foi au saka, go nayau kei Rakavono, keu mate kama ko Lovoni keu buka kama ko Lovoni. Sa qai mai lako yani nai valu ea tukuni tu nia bale ena yasana kadua ko Rakavono ka bale kina yasana ka -dua ko Narea. Keimami sa qai suka mai ki Namosi, ia, au taura ga nai talanoa niko ira na neimami qase era sa tu yani e lovoni e ra sa tu beka kina mai na gauna koya , ke sega era sa gole cake tale beka kina Wainimala, ke ka ga e ra sa tiko mai Ievuka eso na kai Nabukebuke, au sega ni tara rawa na kenai tukutuku.

Etiko na kai Nabukebuke mai Sawaiyeke ia, au sega ga ni tara rawa nai kena tukutuku.

_: Ratu e dua nai kena i balebale na nodrau valu kina go ko Lovoni kei Bau ?

Sa mate ga go ko Rakavono sa qai lako mai ko ira na kai Nabukebuke, Ko Lovoni, e vanua kaukauwa dina ka a volitaka na vanua go ko Ratu Cakobau, ia, dau kenai cavucavuti vaka viti na kaci ni beka go ena nona dau kaci ga mai ki Nabukebuke ko Bau era dau lako yani kina ko ratou mai Nabukebuke.

_: Vaka nodaru a veitalanoa toka Ratu ena nomu a tukuna toka na nodra a gole yani na turaga ni Bau ki Sawaiyeke, rawa nikoni vaka macalataka se rau veiwekani vakacava ko Bau kei Namosi ni dau kaci ga yani ko Bau era sa dau gole mai na turaga ni vanua ogo.

Io e tiko , baleta na vanua veimataki era veiwekani, keu lako ki Bau au na sega ni lako vaka vulagi baleta ni keitou sa veimataki tiko na vanua e rua qo, keu sa lako ki Cakaudrove e sega ni dua na neitou veimataki e tiko ena vanua qo ia , keitou na sega kina ni rawa ni ne keitou na lako yani vakai taukei ekeri, vei kemudou se e Bua se Macuata.

_: Ratu e dua talega nai valu ka a caka mai Sorovakawalu era a vakai tavi kina na turaga ni Nabukebuke, rawa ni koni talanoa taka nai valu koya?

Io, au rawa ni tukuna yani, naivalu levu ni lotu e Viti nai valu mai Sorovakawalu, e dua nai wase ni tamata vakaitamera era tiko na vanua qo, ko Sorovakawalu, e gole vaqo ki Vunidawa ka a wasei tu sa qai wili tu nikua me Naitasiri. Ia, nisa caka ya , qo ko keimami na lewe ni vanua keimami a tiko kina e dua na neimami vatu na koro ka tiko qo mai Sorovakawalu. Na gauna sa gole yani kina ko Nabukebuke , sa gole yani e dua na qase ni Nauvucini sa qai laki tukutuku, qo kina ko Ro Matanitobua, keimami sa qai laki tiko sa qai vakarai taki vei keimami na vanua keimami na siro kina. Keitou sa qai raica nira sa moku tiko na tamata , sa qai lako mai ko Ratu Cakobau kara sa mai moku tiko vei ira ko ira na tamata, sa qai lako mai edua sa qai laki kaya vua ni dua na matai valu e lako mai qo e ra vakaqara tiko mai na tamata, tukuni toka ni moku e dua ena bulu ena vanua ni Rokotabua, sa qai kaya ko Ratu Cakobau, oi, au sa kila na gone mai Vatuvula e toka mai ya , qo ko Ro Matanitobua

Sa qai caka na kena veisolevuti kei na dua na kenai wase era sa vakaruru ena dua tale na vanua. Sa qai tukuna ko Ro Matanitobua, dou gole i ke kedosana gole ki na yasana matau , dou na veikani vata, mai caka na veisolevuti kei na veisautu taki. E dua na koro ena yasana ko Kubuna era sa qai yadua mai na marama ko ira na turaga me yaco sara qo ki Nabulaluka kasega ga e Nabukebuke. Au na qai tukuna e muri na ka baleti Vatuwaqa au na gole vaqo ki Suva, Lokia. Ni sa soli oti ko Viti ki Peritania, sa

qai kabati tale na vuni lotu eke e Nadroga kei Navoha ko Ro Matanitobua ni vinakata mera lotu ko Nadroga kei Navoha . Qai laki tukuni kina vei koya na Ka Ievu mai Nadroga. Ia ko koya na turaga ni Nabukebuke e vasu tiko ena vanua ko Nadroga ka mani tukuna kina vei iratou, dou vakaisulu medou lotu. Ke dou na sega ni vakaisulu, dou na qai raici au kina, e dina e ra sa qai lotu, Nodra lotu qo , sa qai solia mai kina ko Queen Victoria vua e dua ka mata taki koya mai nai wau, nai sele, na titoko ka dua nei Ro Matanitobua ka dua na nona na Ka Ievu mai Nadroga.

Nisa qai oti nai valu ni lotu mai Nadroga. Sa qai soli ki Nadroga e dua na yalewa ni Namosi ka tinana na marama qo e a qai bui Ro Iala qo na luvei koya na marama ni Namosi qo e bubu nei Ro Iala. Keimami sa tikotiko sa qai sasaga tiko mai vakaukauwa ko Naqaranivalu mai Namatenikutu, me toki ki Suva ka lako yani ki Suva , na nonai tikotiko na vale ni Kovana, qo na nodratou i tikotiko na Tui Suva. Saga mai vaka kaukauwa me lako mai. Io, e Bau na bure ko Naqasiqasi, e dua au sa tukuna oti ko Ro Matanitobua naba dua ea taukei kei Naqasiqasi, qo ko koya na nona yaca kani ratou a via lako ki vakacaca yani qai ratou tavi mai qai ratou mani lako yani ki tiko e Samabula, qo ni ratou a lako mai Bau meratou laki sagai Naqaranivalu.

Etiko nai veimataki mai Nabukebuke ki Nadonumai e tiko talega mai na veimataki mai Nabukebuke ki Nadonumai. E dua ko Bekua na qaqa ni Iokia e dau tiko vakadua ga mai Iokia, nisa dau vinakati sa dau kacivi mai, Mutuloka lako rada mai ke, me caka na kaqo na kaya. Sa dau caka tu vaqo ka lako sara mai ki Burebasaga na nona kilai, au kau vosa tiko qo e keirau rawa ni kila na ka qo baleti Bekuwa na qaqa ni Iokia. Dau tu na kena meke kara dau meke taka tu na marama kei ira na turaga ni vanau qo, lilie, lie, sa kamusu na noqu saresare, ka qo na nona meke ko Bekuwa.

Esa tiko ga na qaqa ni veivanua kara dau veilakovi tu kara lako mai

nisa dau vakarau nai valu me keimami dai veivuke. Qo ko iratou na kai Burebasaga sa rauta me keitou dau vei mataki tiko kai ira qo. Ko kemuni nikua nisa veikilai vaka ratanitu , keimami na tu qo keimami se tuga kei na neimami yalomatua. Na, veikeruni na vakarorogo tiko mai, a, kevaka nikoni na vinakati au mai , au na qai lako yani ki talanoa taka na kena kaukauwa duadua. Qo e sega ni vinaka ni vaka ga e lako mai e dua na luvequ me labati au niko sa lako ga mai meu sa talanoa sara E vakatikina na noqu i talanoa , au na qai vinakata me vaka vinaka taki mena qai oti.

Nai valu ni lotu mai Namosi ea kau mai vakai valu, kau mai nai valu, ea kau mai ki Navatukava, ena nona kau mai qo, ko ira na kai Nabukebuke taucoko era sa lako veiyaki ka sa lala tu na veiyasani koro. Sa qai mai tiko ena bure-kalou ko Nasauturaga, lomani koro , na kau lotu, so era kabata na niu ni lala na koro, ni sa tiko kece e lomani koro sa qai vanataki na dakai, kara sa qai lako mai ko ira u na liuliu kei Namosi, ray moku. Ko Natovi kei Namatacagi era qai toka mai na yasana ka dua, nirau sa moku na koro qo erau qai sisi ka lutu ki wai, na levu ni tamata , sa vaka era sa gole sobu yani ki baba na tamata, era vei-valuti karau moku kina na koro qo kani sai qo nai valu nilotu nei Ratu Cakobau. Sa gauna dede sara sa qai mai tauri kina na lotu e Namosi kani kenai wase levu taudua era lotu katolika, so e wesele kei na Kavita

Qo , Ratu Willie kesa mani vinakati tale mai moi na vakaracala taka e dua na ka ena dua tale na gauna, au sana vakarau taki au sara vaka vinaka, vinakavakalevu.

Ke koni vinakata na noqu gone tagane mena dua tale yani nai talanoa , sana rawa nina dua tale yani sr rua na ka me baleta nai tovo vakaturaga me baleta na vanua ko Nabukebuke. Na sevu e rawa talega niko na okota me i valavala dina vakavanua.

Na sevu ni yabaki, mailiu sara au dau vakarai ca ni dau vakayacori tiko mai, ka qo e vakarau dina vaka Nabukebuke sega ni dua na ka edau tukuni me baleta na sevu . Na sevu na vuni qele se vuni kau, qo nakakece ga ev-ua e delai qele e na sevu taki se ka e tei. E dau sevu na yuanikau sena vuata, e dau sevu na vuni ivi, na vuni lolo , na vuni dawa, na vuanikau kece e dau sevu ena dua na lomani yabaki, kadau sevu taki, na so na vanua e tu kina e so na ka e sega ni dau sevu, qo naka au tukuna tiko qo na ka au dau raiga e mataqu kei na kenai talanoa.

E dau sevu na ka e dau vua ga vakayabaki, so esega ni dau vua ena vei-yabaki ia era dau sevu talega, kasa dau tiko ga na kakana mena sevu taki qo na yacana vaka Nabukebuke na sevu kalou ni dau kau ku Vale levu.

Sa qai dau digitaki mai na ka mena mai sevu taki, na vuani dalo, kara sa sa na qai lako mai vaka mataqali mera na mai digitaka na vua lelevu mea na sevu taki. Ni sa dau digitaki oti na ka mena kau yani ki vua na tur-aga, ena daramaki na kenai vua, kara sa qai lako yani na tamata, era na qumu loaloa ka salusalu senikau. Erasana vesa tu yani ka laki cabo ki Vale levu.

Ia, era dau tiko ko ira na dau sevu taka na kakana, na yavusa ko Nabukebuke e liu e dau tiko ko ira na kena dau sevu ka yacadra na kai Nakaiile, era na dau tovolea e liu na ka sa kau mai me laki sevu ka me laurai kina me kua na kakana e sova yaqona taki tu se vakadrau nikau a taki tu. Era na tovolea e liu se dalo loa se dalo vula, e so na dalo e dalo kamikamica ka so e dalo ni vuaka , sega ni tukuni ni kedra na vu-ka, e dalo lelevu qo ka dalo kamikamica.

Eso na yabaki e dau kamikamica sara e so na dalo ni sevu, koya ga e kamikamica esana tukuni ni koya qo ena kau melaki sevu ki vale levu.

Nisa kau yani ki vale levu sana qai tara mai ko koya na matanivanua ka dau tiko e Vale levu, Na mataqali nei koya na matanivanua qo e kilai tiko me yacana ko koya na kai Nakorobalavu, ko ira oqo esa ra dau vakatokai talega mera bouta.

Ia, na matanivanua sa dau tu ga e Vale levu, na vanua ga ena tiko kina na Vunivalu ena lako kina, kesa laki davo na Vunivalu ena laki davo kina, kesa na tukuna na vunivalu me seruti koya ena seruta , baleta ni nonai tavi me dau vakasavasava taka na turaga, ke sa mani yali tu mai na matanivanua qo, esana tiko ga edua na matanivanua e vale levu mena laki raica tiko na turaga.

Ke ra sa na lako tiko na yabaki, era sana kila tiko na tamata na gauna e bula kina na vei mataqali kau, qo na vulai dawa, na vulai wi qo se vulai maqo, e na qai masulaki tiko mai e Valelevu me bula tiko ga vakadinaka na qele ka me buala na ka taucoko e tubu mai na qele qo eda sa na qai raica na kena soli mai na vei vakalougata taki kina qele ena gauna samai tu kina na veika vakaqo. Qo e dau masulaki tiko vua na kalou vu ka mena kaukauwa ka sautu na vanua. Qo na sevua kalou kadau caka e Vale Levu, ka na sevua oqo e dau laki caka buta, Qo edau biu e rua se tolu na moko lelevu ka sa qai dau olo , sana qai biu e na lomani kuro vaka Viti sana qai dau saqa.

Ena so na vanua , e dau caka kina na sevua tamata ia, au sega nikila se dau caka se sega baleta niu se sega ni rogoca vakadua. Au kila ga ni dau i coi ga ni sevua na ka me vaka na toa ni qo na sevua ni kalou ka dau kau ga ki vale levu. E dau tu eso na sevua buta ka dau kau Ni sa dau kau mai e dua na kakana e dau tabu nu civi se na musu laivi na kulina, mena bulabula kina.

Nisa qai dau gole mai na turaga na Tui Namosi e ra sa qai dau toso

yani na lewe ni koro kara sa qai dau kaila nira vaka dokadoka na nodrau turaga, ia sana biu tu na uvi lelevu kei na vo ni kakana ena matani rara, ena sega ni dua ena tara na ka oqo ni se bera ni masulaki ki vua na nodra kalou.

Nisa dau masulaki oti na kakana , sa qai dau wase na kakana mera kana na lewe ni vanua, esana wase na kakana vei ira kece na mataqali ka tiko ka qai dau kau vua na liuliu ni dua na mataqali mena laki wasea na ka sa kau yani. Nisa dau tarai oti sa qai dau tauri me wase na uvi kana vinaka. Nisa dau tarai oti na kakana sana wase sara ga, ia , nise bera qo sa dau ia na vosa vua na kalou vatu, qai dau cavuti na yacana me vaqo, ' ko iratou na yavusa Nabukebuke eratou yavusa boto e kedrato -u i cavuti tiko qo. Koiratou na turaga na Boto , erua tiko na nodratuu vu kalou karau marama tevoro, Ko Radini Wakanisila edua ka karua ko Radini Vitivolo. Na uvi e dau vakarau laukana e uvi kana vinaka ka uvi lekaleka , kesa dau vakarau mera na kania na turaga e dua na qai dau lako ki tuba qai na vosa vaka Nabukebuke vaqo, ' kemudrau na marama rua drau cabe, cabe mai , mai na matanicagi e va, drau rogoca mai na domoqu drau lako mai me tou mai sevuka na kedatou uvi domoni, drau bau sara mai' sa qai dau mai vosa tiko yani ko koya na turaga qo. Rau sana kerei tiko vakaqo nira sa via kana tiko ko ira na nodrau dra, ia, e so na qai tukuna toka mai muri, cabe ,cabe mai , esana qai laki curumi dua, sana qai kudru mai, sana qai viritaki ki tuba e dua naii vua uvi mena kedrau na uvi qo sana qai kani toka ena sega ni civi na uvi, era na taura toka ga kana qai laukana toka.

Qo nai vakarau vaka turaga kei Nabukebuke, ni sevua qo e lako mai na vuanikau kei na kakana mai na qele. Sana mai jini toka eke nai talanoa qo ka talanoa taka tiko yani ko Ratu Ilisoni Mataitini me baleta nai Valu mai Namosi kei nai vakarau ni sevua ena vanua ko Nabukebuke.

Vinaka vakalevu.